

DOI 10.31558/2519-2949.2023.4.2

УДК 32-027.21: 316.3: 061.2

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5899-9370>*Волківський М. А., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ ДЕРЖАВИ

У статті аналізуються складні процеси формування громадянського суспільства в Україні за часів незалежності. Зазначається, що громадська думка є найвищою інстанцією критики та контролю над організованою державною владою, яка, у свою чергу, приймає законодавство, яке вимагає від державних органів публічності, наприклад, відкритості судових процедур, а отже також реалізує ключову функцію громадської прозорості. Таким чином, публічно-приватна сфера неможлива без громадянського суспільства, яке має певну автономію від держави, але не збігається з громадянським суспільством, хоча й містить його ключову характеристику, а скоріше є своєрідним посередником між громадянським суспільством і державою, територія якої, однак, переплетена з обома. Детально проаналізовані роль громадських організацій, масового народного руху, широкої громадськості під час Помаранчевої революції і революцією Гідності, протестні акції яких призвели до зміни влади та повернення української держави до демократичного курсу. Це найяскравіший приклад впливу громадянського суспільства на державну політику. Продемонстрована чітка різниця між роллю громадянського суспільства в Помаранчевій революції, включаючи події після Помаранчевої революції, і під час Революції гідності. Визначено ключові проблеми та ризики для сталого розвитку громадянського суспільства в Україні: зовнішні загрози територіальній цілісності України, ніким і нічим не спровокована варварська війна авторитарно-кегебської росії проти демократичної України. Стверджується, що з лютого 2022 року все громадянське суспільство справедливо називати волонтерським.

Ключові слова: *громадянське суспільство, громадське об'єднання, громадські рухи, самоврядування, Помаранчевої революції і революцією Гідності, демократія, держава, аналітичні центри, ефективність демократичних інститутів*

Загальні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні досліджували В. Андрущенко, В. Барков, М. Бойчук, Є. Бистрицький, О. Власюк, В. Горбулін, Л. Губерський, О. Задоянчук, С. Кримський, І. Кресіна, О. Косілова, А. Матійчик, А. Матвійчук, М. Михальченко, В. Медведська, М. Попович, Т. Розова, В. Цвих та ін. Соціологічні виміри стану розвитку громадських організацій та їх сприйняття громадянами та органами влади аналізували І. Бекешкіна, Є. Головаха, В. Паніотто, О. Стегній, В. Степаненко, А. Ручка та ін.

У проаналізованій літературі повною мірою не висвітлені всі необхідні аспекти особливостей функціонування громадянського суспільства, у зв'язку з чим для детального аналізу, визначеного проблемним напрямом дослідження, була обрана дана тема статті.

Розвиток громадянського суспільства тривав роками, протягом боротьби за національне визволення та незалежну державу в Україні. У середні віки благодійність і соціальні послуги перебували в руках церкви, а пізніше їх роль взяла на себе держава. Через відсутність сталої системи надання соціальних послуг українські громади, переважно сільські громади, сформували систему взаємодопомоги, яка ніколи не потребувала організованих структур.

Починаючи з XVII ст., коли Україна була поділена між Польщею та Росією, в освічених верствах формується національно-визвольний рух під маскою благодійності. Це був час таємних товариств, які вивчали історію України та розробляли стратегії політичного визволення, а також пропагували українську мову та культуру. Наприкінці XIX-го та на початку XX-го століть відома поява приватної філантропії промисловців, які допомогли створити систему соціальної підтримки нужденних, а також у сферах освіти, охорони здоров'я та культури. Деякі меценати також підтримували український визвольний рух, який продовжував свою діяльність аж до радянської доби.

За радянських часів участь громадськості та надання соціальних послуг суворо контролювалися державою, що зрештою призвело до формування партизанської хвилі за незалежність та національне визволення у 1960-х роках. Ця хвиля породила величезний рух за незалежність України, який створив передумови для появи Української Держави на карті світу в 1991 році. НУО та громадські рухи, що з'явилися під час Перебудови Радянського Союзу наприкінці 1980-х років, забезпечили кадри для більшості політичних партій та державних установ.

«Український соціум, підкреслює проф. Крисаченко В.С., на межі 90-х років минулого століття свій рух до незалежності відчував як невідкладну органічну потребу власного існування. І *головними рушіями цього процесу виступили якраз організації та об'єднання громадянського суспільства*, причому як офіційно зареєстровані, так і неформальні, включаючи і з поза меж України. Інтелектуальними центрами національного відродження стали осередки Спілки письменників України та низки інших творчих організацій, на базі яких кристалізувався Народний Рух України за перебудову, установи Академії наук України, вузівські студентські громади та ін.. До активної політичної боротьби приєдналися представники Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Українська Гельсінська Спілка, Товариство Лева, Український культурологічний клуб, Української Студентської Спілки, Спілки Незалежної Української Молоді, Спілки страйкових комітетів, Екологічного руху України та ін. Саме з їхнього середовища постали і осередки молодих українських політичних партій самостійницької орієнтації: Демократична партія України, Українська Республіканська партія, Соціал-демократична партія, Партія зелених України та ін. Їхні представники отримали значну кількість мандатів на виборах до Верховної Ради України 1990 р. і змусили її прокомуністичну більшість приєднатися до ухвалення історичних доленосних рішень щодо суверенітету та незалежності України. При цьому, і в Декларації про державний суверенітет України, і в Акті проголошення незалежності України принципи наголоси були зроблені саме на традиційних стратегічних пріоритетах буття українського народу – незалежності та демократії» [1, с. 165].

Західна допомога стимулювала появу нового покоління неурядових організацій (НУО), для яких була характерна західна система управління та проектний підхід до діяльності. Тим часом багато організацій громадянського суспільства (ОГС) старого радянського зразка та новонароджені благодійні фонди, профспілки, асоціації та політичні партії почали адаптуватися до нового контексту, який характеризувався раптовим зникненням державного фінансування, змінюючи своє управління. Старі радянські ОГС були краще оснащені з самого початку. Вони володіли значним майном, їх інтереси лобювала широка мережа членів і урядовців. У той час як організаційний потенціал ОГС розвивався, участь громадськості та кількість ОГС поступово зменшувалися наприкінці 1990-х років порівняно з початком 1990-х років.

Це можна пояснити економічною та соціальною кризою, але основною проблемою було те, що після виконання свого завдання щодо розбудови незалежної держави ОГС не змогли трансформувати свою місію відповідно до ключових вимог, висунутих новим режимом, включаючи надання послуг та захист індивідуальних інтересів громадян [2]. Проте на початку 2000-х народний рух протесту піднявся проти режиму, який почав набувати авторитарних рис. Важливий досвід формування коаліцій серед виборців українські ОГС отримали під час парламентських виборів 2002 року, та визрівав під час президентських виборів 2004 року. Їхньою метою було протидіяти масовому втручанням влади на всіх рівнях на підтримку кандидатів від правлячої партії.

Зрештою, зусилля коаліції з кількох ОГС отримали підтримку широкої громадськості, що призвело до масових акцій протесту під назвою Помаранчевої революції. Це найяскравіший приклад впливу громадянського суспільства на державну політику (до 2014 року), який призвів до зміни влади та повернення до демократичного курсу.

Помаранчева революція привернула увагу світу до українського громадянського суспільства. Дійсно, спочатку здавалося, що події 2004 року закріпили репутацію України як європейської нації, оскільки проєвропейський вибір країни був яскраво й чітко проявлений. У той час як деякі спостерігачі дійшли висновку, що громадянське суспільство повинно бути відносно добре розвиненим в Україні, щоб створити імпульс, необхідний для революції, інші вказували на низку факторів, які призвели до цього, кваліфікуючи таким чином роль, яку відіграють актори громадянського суспільства.

Зрозуміло, що НУО не тотожні громадянському суспільству в цілому, яке є набагато ширшим поняттям [3]. НУО важливі, тому що вони:

а) є відносно новим компонентом українського громадянського суспільства; б) тісно пов'язані із зовнішніми акторами та в) в принципі здатні брати участь у політичних процесах.

Насамперед ми зацікавлені у дослідженні політичної ролі [4, с.202], яку можуть відігравати НУО в сучасній Україні, оскільки вплив організацій громадянського суспільства на політичну сферу, є одним із аспектів європеїзації. Тому, після попереднього огляду сфери НУО, наголос буде зосереджений на тих організаціях, які залучені або намагаються бути залученими до політичного процесу, будь то на місцевому чи національному рівнях.

Помаранчева революція викликала інтерес до громадянського суспільства в Україні, що призвело до появи серії доповідей, які описують та аналізують стан і функції організацій громадянського суспільства [5: 6; 7]. У той час як деякі з них були результатом зусиль, які почалися ще до революції, інші отримали поштовх від революційних подій і очевидного нерозуміння спроможності українського громадянського суспільства здійснити зміни. Таким чином, одним із наслідків Помаранчевої революції стало стимулювання досліджень стану громадянського суспільства в Україні та за її межами.

Компонент «цінностей» громадянського суспільства охоплює широкий спектр аспектів, починаючи від демократії та відмови від насильства до викорінення бідності та екологічної стійкості. Хоча прихильність до гендерної рівності та екологічної сталості є високою (2,5 та 3,0 арени демократії та прозорості отримали досить низькі оцінки (1,5 та 1,3 відповідно). Дефіцит демократії та прозорості був наслідком відносної відсутності цих двох аспектів у секторі громадянського суспільства. Окремим організаціям громадянського суспільства часто бракує демократичних внутрішніх структур і прозорі фінансової звітності. Таким чином, підтримуючи демократичне врядування та прозоре функціонування державних структур, сфера громадянського суспільства часто не застосовувала ці принципи всередині країни. Зовнішні актори, в тому числі європейські, приділяють відносно мало уваги внутрішньому управлінню НУО, а це означає, що організації не мають зовнішнього стимулу піклуватися про демократію та прозорість у НУО.

Порівняно з країнами, які приєдналися до ЄС у 2004/2007 роках, Україна мала досить хороші результати за критеріями Civicus. Хоча Україна дещо відставала щодо впливу громадянського суспільства, вона порівнянна або навіть краща, ніж принаймні одна держава-член ЄС, щодо навколишнього середовища та цінностей, і має вищий бал, ніж більшість, за параметром «структура». Здавалося б, це вказує на досить високий ступінь «сумісності з ЄС» у сфері громадянського суспільства [8].

Згідно з опитуванням Counterpart, 85% НУО, які взяли участь, були зареєстровані як «громадські організації» у 2006 році, а решта 15% належали до категорії «благодійних фондів». Дата реєстрації опитаних НУО свідчить про тенденцію до стабільного зростання сектора з часом. Хоча лише 17% НУО були зареєстровані до 1996 року, з того часу спостерігається досить рівномірне зростання їх кількості, 25% зареєстровано з 2003 року. Незважаючи на те, що в Україні тоді було зареєстровано понад 40 000 організацій громадянського суспільства, за оцінками більшості експертів, лише близько 10% з них є справді активними [9].

Зрештою, Помаранчева революція, на думку провідних громадських активістів, не принесла суттєвих змін у потенціалі співпраці між громадськими організаціями та державою. Хоча деякі документи були видані, такі як «Концепція сприяння розвитку громадянського суспільства органами виконавчої влади», затверджена Кабінетом Міністрів у листопаді 2007 року, політичне та суспільне середовище ускладнює реалізацію таких заходів.

Основними проблемами, з якими зіткнулися НУО, були: 1) фінансова допомога (79%), 2) можливості для навчання (56%), 3) обладнання (52%) і 4) доступ до інформації (50%). Майже половина опитаних НУО були стурбовані відсутністю інтересу бізнес-сектору до співпраці з організаціями громадянського суспільства. Це занепокоєння значно зросло, що може означати підвищену свідомість а серед лідерів НУО про потенціал відносин із бізнес-сектором.

Підсумовуючи, хоча важко зробити остаточні висновки щодо загальних змін у громадянському суспільстві в Україні після Помаранчевої революції, можна спостерігати деякі тенденції у сфері НУО.

По-перше, загалом з 2004 року у цій сфері відбулися відносно незначні зміни. Наприклад, щодо фінансової життєздатності сектора, залежність від іноземного фінансування є високою і, ймовірно, залишиться такою в осяжному майбутньому. У цьому сенсі Україна відрізняється від багатьох країн-членів ЄС, які демонструють вищий рівень державного та приватного фінансування громадянського суспільства і, отже, меншу зовнішню участь. У той час як ЄС мав труднощі з пристосуванням своєї підтримки громадянського суспільства до українського контексту, все більше число НУО поступово стають спроможними подавати заявки на гранти від Європейської Комісії.

По-друге, хоча Помаранчева революція спочатку підвищила обізнаність громадськості щодо потенціалу громадянського суспільства, оцінка впливу НУО на ширше суспільство є низькою і справді різко впала з 2005 року. Тим не менш, ставлення до НУО переважно позитивне [10, р. 651].

По-третє, діалог між владою та громадянським суспільством суттєво не змінився, але зростає інтерес до потенційної ролі бізнес-сектору як донора для діяльності НУО.

Донорський ландшафт і відносини між донорами та НУО стали складнішими за останні роки. У 1990-х і на початку 2000-х основне джерело фінансування багатьох українських НУО було з-за кордону. Це сталося тому, що сприяння демократії через зміцнення громадянського суспільства стало пріоритетом для багатьох західних урядів і міжнародних неурядових організацій, особливо в країнах, які, як вважають, перебувають у процесі переходу до демократії. Спочатку допомога США явно домінувала, але з часом ЄС та інші європейські донори почали відігравати більш помітну роль. Крім того, політичні та економічні еліти в цих країнах рідко бачили фінансування НУО як своє завдання, а ті, хто бачив, не зробили таке фінансування пріоритетним. Часто партнерство виникало між однією іноземною та однією національною організацією, що означало, що фінансування зазвичай не було особливо диверсифікованим у межах однієї НУО.

Нині ситуація виглядає дещо інакше. Високий відсоток фінансування НУО в Україні продовжує надходити з іноземних джерел, але 1) деякі з цих джерел зникають або скорочуються, 2) інші, внутрішні джерела фінансування розвиваються. Найвідомішим донором, який полишає практику, є Міністерство міжнародного розвитку Великобританії (DFID). Відхід DFID є лише одним із прикладів ширшої тенденції, яка призводить до зменшення іноземного фінансування, доступного для сектору громадянського суспільства. Тим не менш, багато активістів НУО сподіваються, що ЄС активніше підтримуватиме громадянське суспільство, наприклад використовуючи активи та можливості, наявні в рамках Союзу. Необхідність підтримки розглядалася як у фінансовому сенсі, так і в сенсі лобювання в українському уряді більш сприятливого законодавчого та політичного середовища для діяльності НУО. ЄС змінив пріоритети у своїй підтримці громадянського суспільства, які наразі включають як розвиток громад, так і ініціативи транскордонного співробітництва.

Водночас останніми роками зросла важливість бізнес-сектору як потенційного донора для громадянського суспільства загалом і сфери НУО зокрема. Експерти та громадські активісти пояснюють зростання готовності бізнесу фінансувати проекти, пов'язані з громадською сферою, зростанням зацікавленості як великих, так і середніх підприємств покращенням іміджу. Це вважається особливо важливим для бізнес-магнатів та олігархів, таких як Віктор Пінчук і Рінат Ахметов, кожен з яких заснував фонд, який фінансує різноманітні соціальні проекти, від правової допомоги до допомоги у боротьбі з ВІЛ/СНІДом до можливостей отримання вищої освіти.

Партнери зазначили, що це явище стосується не лише заможних бізнесменів, які прагнуть покращити свій імідж у західних колах, а й поширюється на регіональних економічних суб'єктів, які сподіваються справити гарне враження на переважно українську аудиторію. Таким чином, відділи корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) у середніх компаніях зростають, навіть якщо розуміння КСВ є більш обмеженим, ніж серед західного ділового співтовариства. Однак більш важливим є той факт, наголошений багатьма респондентами, що донори з бізнес-сектору готові фінансувати лише певні типи проектів – у соціальній сфері – які найбільше підходять для покращення їх іміджу, наприклад, допомога хворим, підтримка бідних дітей тощо. Через те, що бізнес і політика переплетені в Україні, багато бізнесменів пов'язані з політичними структурами і тому неохоче фінансують будь-які проекти, які виконують функцію «сторожового пса», наприклад, спостереження за виборами або моніторинг уряду. Деякі респонденти йдуть далі і нарікають, що бізнес-сектор насамперед створює власні структури та фінансує їх, а не сприяє розвитку українського громадянського суспільства, підтримуючи існуючі НУО.

Роль державних структур як донорів в Україні залишається досить обмеженою. Незважаючи на те, що співпраця з місцевою владою покращилася, обсяг доступного фінансування залишається низьким. Враховуючи цей факт у поєднанні зі специфічною програмою донорів із бізнес-сектору та скороченням іноземного фінансування, сферу НУО, схоже, чекає складний період щодо фінансування. Це особливо вірно, тому що зарплати в сфері НУО суттєво зросли, і щоб конкурувати з банківським сектором і міжнародними організаціями за кваліфікованих працівників, НУО повинні мати можливість запропонувати конкурентні умови. Здається, майбутнє багатьох організацій полягає в подальшій диверсифікації джерел фінансування. Деякі більші та відоміші НУО розглядають можливість подати заявку на отримання грантів ЄС. Ті НУО, які співпрацюють з державними

структурами, очікують, що ці відносини триватимуть і навіть посилюватимуться, але більше з метою внеску в політичний процес, ніж для отримання прибутку.

Після Помаранчевої революції громадські організації сподівалися, що діалог між громадянським суспільством і владою стане легшим і продуктивнішим, оскільки кілька відомих активістів громадянського суспільства (наприклад, Владислав Каськів з «Пори») перейшли до політичних сил. У 2008 році думки щодо результатів цієї передачі були неоднозначними. У той час як ряд активістів вважали, що рівень розуміння функцій громадянського суспільства та бажання працювати з НУО справді зріс, більшість вважали, що передача не принесла великої користі або що більша відкритість, хоча й присутня з боку окремих акторів, фактично не перетворилася на справжні механізми ефективної співпраці. Численні консультативні органи були створені на національному та регіональному рівнях, які прикріплені, наприклад, до парламентських комітетів або міністерств. Звіти про їх функціонування були неоднозначними; наводилися як цілком позитивні, так і вкрай негативні приклади. Вважалося, що після революції діалог з урядом активізувався, але він все ще супроводжується значними проблемами, зокрема відсутністю досвіду організації такого діалогу з обох сторін, а також незацікавленістю з боку деяких політичних акторів.

Інші політики висловлювали занепокоєння професіоналізмом і якістю звітів НУО, відсутністю політично незалежних організацій та відсутністю механізмів налагодження регулярного діалогу, зокрема з дослідниками аналітичних центрів [11].

Іншим аспектом інституційного контексту [12] є те, що серйозні проблеми з відповідним законодавством продовжують перешкоджати роботі українських НУО. До них відноситься їхній статус щодо сплати податків, а також можливість продавати свої послуги. Подальші скарги стосувалися відсутності прозорості у відносинах з урядом і, зокрема, щодо варіантів фінансування. Процес проведення тендерів для проектів, що фінансуються державою, майже одноставно засудили як непрозорий і практично недоступний для більшості НУО. Це був лише один приклад більш загального явища труднощів з отриманням доступу до нібито публічної інформації, для якої (доступу) законодавча база наразі є недостатньою. Тим не менш, було названо декілька позитивних прикладів роботи з владою (особливо на місцевому рівні), і жодна організація не збиралася припиняти або скорочувати свої контакти з урядовцями. Скоріше, діалог з урядом та внесок НУО в політичний процес розглядався як процес навчання, у якому обидві сторони мали працювати над удосконаленням наявних механізмів та їх впровадженням.

Перешкоди в політичній та правовій сферах також ускладнили зовнішнім донорам, таким як ЄС, розробку ефективних стратегій підтримки НУО в Україні. Слабкість багатьох українських НУО, частково спричинена проблемним внутрішнім контекстом, не дозволяє їм скористатися можливостями, які надає Європейська Комісія. Після Помаранчевої революції розпочався більш інтенсивний діалог між громадянським суспільством ЄС та України, але це ще не призвело до значно ефективніших відносин. Частково це пояснюється тим, що ЄС, окрім спроб зміцнення громадянського суспільства, також хоче використовувати українські НУО для досягнення деяких цілей. Ця подвійна роль, передбачена ЄС для громадянського суспільства, є амбітною та важкодосяжною в середовищі, яке все ще містить багато політичних і правових перешкод для НУО, які мають подолати [13].

Таким чином, в очах багатьох українських активістів громадянського суспільства, ЄС та інші іноземні донори повинні відігравати сильнішу роль як лобісти покращення політичних і правових умов для розвитку українського громадянського суспільства.

Відносини між громадянським суспільством і державою є життєво важливими для розвитку громадянського суспільства. Держава має значення для діяльності громадянського суспільства в чотирьох аспектах.

По-перше, це створює загальне «операційне середовище», яке залежить від стану демократії та верховенства права. Такі аспекти демократії, як свобода об'єднань, свобода мирних зібрань, свобода ЗМІ, вільне та справедливе судочинство та доступ до публічної інформації, мають велике значення та безпосередньо впливають на громадянське суспільство.

По-друге, держава створює дуже специфічне середовище для функціонування громадянського суспільства, щось відоме як «нормативна база». Це стосується процедур реєстрації, податкової політики та інших дуже специфічних питань, які регулюють рутинні аспекти повсякденного функціонування та роботи організацій громадянського суспільства.

По-третє, багато організацій громадянського суспільства спрямовані на вплив на державу та її політику, особливо ті, які займаються адвокацією. Наскільки держава та її різні органи готові прислухатися до громадянського суспільства та співпрацювати з ним? Чи ця співпраця

інституціоналізована та врегульована певними процедурами, які, наприклад, зобов'язують чиновників і державних службовців приймати до уваги пропозиції громадянського суспільства або принаймні реагувати на них? Те, чи громадянське суспільство сприйметься всерйоз і зможе вплинути на державну політику, безпосередньо залежить від чутливості держави.

По-четверте, організації громадянського суспільства також можуть частково виконувати ту роль, яку має відігравати сама держава. Держава може передати сфери відповідальності, такі як надання соціальних послуг, неурядовим організаціям, наприклад, передавши їм субпідряд для догляду за бездомними, людьми похилого віку чи людьми з особливими потребами. Ця модель дуже ефективно працює в багатьох країнах, особливо якщо держава забезпечує фінансування та інші необхідні умови для цієї діяльності. Можна краще зрозуміти, як ці виміри відносин між громадянським суспільством і державою розвивалися в Україні, визначивши три фази після Помаранчевої революції: період після Помаранчевої революції; президентство Януковича між 2010 і 2014 роками, включаючи протести на Євромайдані; та постєвромайданівський період. Подібний підхід до подій показує, що немає чіткого зв'язку між загальним середовищем діяльності, яке стосується стану демократії та політичних свобод у цілому, та більш конкретними вимірами відносин між державою та громадянським суспільством. Хоча зміни в загальному середовищі функціонування є очевидними, якщо порівняти ці періоди, інші виміри відносин між громадянським суспільством і державою демонструють певну спадковість.

Отже, період після Помаранчевої революції характеризувався вільними та чесними виборами, відносно свободою ЗМІ, свободою асоціацій і мирних зібрань. Це створило сприятливе середовище для діяльності громадянського суспільства. У той же час політична боротьба та слабка спроможність держави створили проблеми з регуляторним середовищем і співпрацею між державою та громадянським суспільством. Незважаючи на постійний тиск з боку НУО, законодавча база, в якій вони діяли, залишалася вкрай несприятливою – однією з найгірших у регіоні СНД. Представники громадянського суспільства скаржилися, що реєстрація громадської організації займає більше часу, ніж бізнесу.

Під час президентства Януковича загальне робоче середовище, можливо, було менш сприятливим, але неоднозначний характер ситуації стає очевидним, коли розглядаються інші виміри відносин між державою та громадянським суспільством. Вибори вже не були вільними та справедливими, прикладом чого стали місцеві вибори восени 2010 року та парламентські вибори восени 2012 року. У цей період громадянське суспільство почало стикатися з певними проблемами. Лише сильна реакція самого громадянського суспільства, посилена зовнішнім тиском, змусила владу відступити, хоча такі інциденти спорадично траплялися. Українська Гельсінська правозахисна спілка повідомила, що умови для громадянського суспільства погіршилися в роки після виборів Януковича. Під час президентства Януковича також погіршилися умови для мирних зібрань. Практика заборони протестів за рішенням суду набула поширення: за президентства Януковича владі вдалося заборонити заплановані акції протесту чи зібрання через рішення суду аж у 89% випадків.

Розгін протестів силою також став звичним явищем. Яскравим прикладом є те, як влада впоралася з так званим «податковим майданом» – протестами представників малого та середнього бізнесу проти проекту податкового кодексу, який мав погіршити умови для підприємців. Ці протести відбулися в листопаді 2010 року і були такого масштабу, якого не було з 2004 року. Більше тридцяти тисяч людей протестували в Києві та кілька тисяч в інших місцях по всій Україні. Проте вже через півмісяця мітингувальників розігнали комунальники, а проти організаторів протестів влада порушила близько десятка кримінальних справ. Хоча влада погодилася внести деякі поправки, яких вимагали підприємці, основні положення, проти яких виступали протестувальники, були прийняті. У результаті велика частка малого та середнього бізнесу в Україні була змушена піти в тіньову економіку.

Нарешті, насильницька відповідь на протести Євромайдану стала кульмінацією авторитарного правління Януковича. 30 листопада, через тиждень після початку протестів, десятки протестуючих студентів, які залишилися ночувати, були жорстоко побиті «Беркутом». Більше випадків насильства відбулося 1 грудня під час сутичок біля будівлі адміністрації президента та 10-11 грудня, коли силовики намагалися зачистити Майдан протягом ночі. У січні-лютому ситуація стала критичнішою: 22 січня були вбиті перші протестувальники, а 18-20 лютого кількість загиблих сягнула майже 100, багато з них були застрелені снайперами. Проте у випадку Євромайдану кожен спалах насильства призводив до того, що до протестів, які ставали дедалі радикальнішими, приєднувалося все більше людей. Коли протести перекинулися на схід України, ультрас – тамтешні радикально налаштовані футбольні вболівальники – приєдналися до протестів на підтримку Євромайдану.

Зрештою, 16 січня були прийняті так звані «диктаторські закони», які визнавали саму акцію протесту незаконною. Серед інших нововведень закони визначили громадські організації як «іноземних агентів»[13].

Протести на Євромайдані змінили ситуацію у двох аспектах. По-перше, набагато більше людей, ніж будь-коли раніше, виявили готовність вийти зі своїх домівок, піднятися та приєднатися до інших, щоб змінити ситуацію. По-друге, громадянське суспільство продемонструвало свою здатність якщо не мобілізувати людей на протести, то принаймні забезпечити необхідну логістику та інфраструктуру для протестів і спрямувати енергію протестів у конструктивне русло.

Дослідження на основі аналізу близько 200 українських онлайн-ресурсів показало, що з 21 листопада 2013 року по 23 лютого 2014 року по всій Україні відбулося щонайменше 3950 акцій протесту. Це більше, ніж середньорічний показник за 2010-2012 рр. З цієї кількості лише 365 протестів були проти Євромайдану, а інші були спрямовані безпосередньо на його підтримку. Ці дані свідчать про те, що мобілізаційний потенціал людей, які виступають за демократію та реформи, значно вищий, ніж у людей, які віддають перевагу більш патерналістському менталітету. Більше того, згідно з іншим опитуванням громадської думки, кількість людей, які належали до громадських рухів, більшість з яких створювалися спеціально для задоволення потреб Майдану, зростає більш ніж удвічі з грудня 2013 року (шість відсотків) до лютого 2014 року (14 відсотків). Це незважаючи на те, що більшість протестувальників не були пов'язані з жодними політичними партіями чи організаціями чи рухами громадянського суспільства (70 відсотків) [14].

Масштаби волонтерської активності під час протестів на Євромайдані та після нього були особливо вражаючими. Велика кількість людей різних професій і походження проводили час на Майдані, допомагаючи прибирати чи готувати їжу, жертвували гроші або приносили їжу, одяг та інші речі, які могли бути потрібні протестувальникам, які живуть на Майдані. Сьогодні люди охоче жертвують на армію та на волонтерські ініціативи, які підтримують армію, добровольчі батальйони та мирне населення, яке постраждало від війни.

Існує чітка різниця між роллю громадянське суспільство в Помаранчевій революції, включаючи події після Помаранчевої революції, і під час Революції гідності. По-перше, громадянське суспільство не було рушійною силою протестів 2004 року, які в основному очолювала політична опозиція. Причому, на відміну від ситуації 2013 року, протести 2004 року не стали несподіванкою – і політична опозиція, і громадянське суспільство готувалися до них заздалегідь, оскільки передбачали фальсифікацію голосування.

По-друге, після успішного негайного результату Помаранчевої революції – вільного та чесного голосування, яке призвело до обрання опозиційного кандидата Віктора Ющенка президентом – громадянське суспільство не змогло витримати тиск на політичні еліти з метою просування змін у системі та за реформи. До нової влади приєдналося так багато лідерів громадянського суспільства, що виникло побоювання, що громадянське суспільство втрачає здатність чинити тиск на державу. Довіра до нової влади була настільки високою, що громадянське суспільство розв'язало їй руки й не забезпечило необхідного тиску та перевірки знизу.

Це сильно контрастує з протестами Євромайдану. По-перше, Євромайдан почався спонтанно, а політична опозиція відіграла маргінальну роль. Власне, за три місяці активних протестів з листопада 2013 року по лютий 2014 року політична опозиція не змогла визначити порядок денний, а була змушена реагувати та слідкувати за настроями на вулиці. Громадянське суспільство, навпаки, швидко організувало необхідну інфраструктуру для підтримки Євромайдану та координувало передачу фінансування, їжі, одягу та ліків від простих людей. Крім того, після Євромайдану громадянське суспільство зайняло зовсім інший підхід, ніж той, який панував після Помаранчевої революції. Він продемонстрував сильне почуття відповідальності за розвиток подій у країні та швидко почав просувати реформи, як зазначено вище.

Однак, Ключовими проблемами та ризиками для сталого розвитку громадянського суспільства в Україні нині є: зовнішні загрози територіальній цілісності України, ніким і нічим неспровокована варварська війна авторитарно-кегебської росії проти демократичної України. Тому, з лютого 2022 року все громадянське суспільство справедливо називати волонтерським: численні організації та рухи перекваліфікувалися на надання допомоги українським військовим, постраждалим, цивільному населенню. Проводиться численна робота з фіксування злочинів, передається гуманітарна допомога, збираються фінансові ресурси для закупівлі технічних засобів тощо. Численні представники громадянського суспільства приєдналися до лав збройних сил, де виконують завдання із оборони держави та звільнення тимчасово непідконтрольних українських територій.

Бібліографічний список:

1. Крисаченко В.С. Консолідаційний потенціал громадянського суспільства в Україні: синергія самоорганізації. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2021. Вип. 87. С. 162-179.
2. Kuts, Svitlana (2000). The Role of the Private Sector in the Public Service of the Ukraine: Social-political Governance Perspective. *Public Management* 2(3), 329-347.
3. Whittington K. E. Revisiting Tocqueville's America. Society, Politics, and Association in the Nineteenth Century – in *American Behavioral Scientist*, Vol. 42. №1, September 1998. Sage Publications. Inc. – P. 21- 37.
4. Бортніков В.І. Дискурс парадоксальної політичної участі громадян в розвитку демократії. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2023. Вип. 90. С. 202-215.
5. Кресіна І. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії. К.: Логос. 2007. 314с.
6. Шайгородський Ю.Ж. Держава і громадянське суспільство: мотиви, практики й суперечності взаємодії. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2021. Вип. 87. С. 149-161.
7. Федірко І.П., Косілова О.І. Громадянське суспільство і держава: напрями взаємодії. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2023. Вип. 90. С. 302-312.
8. Paweł Sarnecki, Idea samorządności w strukturze społeczeństwa obywatelskiego, w: Zbigniew Witkowski, Agnieszka Bień-Kacała red., Samorząd w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku, Toruń 2013, TNOiK, s. 25.
9. Schwartz E. A. Tocqueville's Democratic Prescription: "Self-Interest: Rightly Understood" // Building a Community of Citizens. *Civil Society in 504 the 21st Century*. Ed. By Don E. Eberly. University Press of America, 1994. – P. 83 – 95.
10. SENDING, Ole Jacob. NEUMANN, Iver B. Governance to Governmentality: Analyzing NGOs, States, and Power, 2006, p.651.
11. Partners on Cooperation with Non-governmental Think Tanks” 2007, in: *National Security and Defence* No 6 (90), 43-53 (no author).
12. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник Львівського університету*. 2006. Вип. 17. С. 88-94. (Серія : філософські науки).
13. Shills, Edward. The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society. Indianapolis, Liberty Fund, 1997. – 365p. Див. переклад у: Незалежний культурологічний часопис “І”. – № 21, 2001. – С. 79-102.
14. Cf. Democratic Initiatives Foundation, Maidan-December and Maidan-February: what has changed, February 2014, at: <http://www.dif.org.ua/en/publications/press-relizy/vid-mchi-sho-zminilos.htm>.

References:

1. Krysachenko V.S. Consolidation potential of civil society in Ukraine: synergy of self-organization. *Political Science Bulletin: Collection of Scientific Papers*. Ed. by O. V. Batrymenko; Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv: Vadex Ltd., 2021. Vyp. 87, pp. 162-179.
2. Kuts, Svitlana (2000). The Role of the Private Sector in the Public Service of the Ukraine: Social-political Governance Perspective. *Public Management* 2(3), 329-347.
3. Whittington K. E. Revisiting Tocqueville's America. Society, Politics, and Association in the Nineteenth Century – in *American Behavioral Scientist*, Vol. 42. №1, September 1998. Sage Publications. Inc. – P. 21- 37.
4. Bortnikov V.I. Discourse of Paradoxical Political Participation of Citizens in the Development of Democracy. *Political Science Bulletin: Collection of Scientific Papers*. Ed. by O. V. Batrymenko; Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv: Vadex LLC, 2023. Vyp. 90, pp. 202-215.
5. Kresina I. State and Civil Society in Ukraine: Problems of Interaction. K.: Logos. 2007. 314 p.
6. Shayhorodskiy Y.Zh. State and Civil Society: Motives, Practices and Contradictions of Interaction. *Political Science Bulletin: Collection of Scientific Papers*. Ed. by O. V. Batrymenko; Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv: Vadex Ltd., 2021. Vyp. 87, pp. 149-161.
7. Fedirko I.P., Kosilova O.I. Civil society and state: directions of interaction. *Political Science Bulletin: Collection of Scientific Papers*. Ed. by O. V. Batrymenko; Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv: Vadex LLC, 2023. Vyp. 90, pp. 302-312.
8. Paweł Sarnecki, Idea samorządności w strukturze społeczeństwa obywatelskiego, w: Zbigniew Witkowski, Agnieszka Bień-Kacała red., Samorząd w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku, Toruń 2013, TNOiK, s. 25.
9. Schwartz E. A. Tocqueville's Democratic Prescription: "Self-Interest: Rightly Understood" // Building a Community of Citizens. *Civil Society in 504 the 21st Century*. Ed. By Don E. Eberly. University Press of America, 1994. – P. 83 – 95.
10. SENDING, Ole Jacob. NEUMANN, Iver B. Governance to Governmentality: Analyzing NGOs, States, and Power, 2006, p.651.
11. Partners on Cooperation with Non-governmental Think Tanks” 2007, in: *National Security and Defence* No. 6 (90), 43-53 (no author).

12. Romaniuk A. New Institutionalism and the Concept of the Institute in Political Science. Bulletin of Lviv University. 2006. Vyp. 17, pp. 88-94. (Series: Philosophical Sciences). Shills, Edward. The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society. Indianapolis, Liberty Fund, 1997. – 365p.
13. Shills, Edward. The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society. Indianapolis, Liberty Fund, 1997. – 365p. Див. переклад у: Незалежний культурологічний часопис “І”. – № 21, 2001. – С. 79-102.
14. Cf. Democratic Initiatives Foundation, Maidan-December and Maidan-February: what has changed, February 2014, at: <http://www.dif.org.ua/en/publications/press-relizy/vid-mchi-sho-zminilos.htm>.

Volkivskyi M. A. Civil society in Ukraine: peculiarities of formation and role in the formation of the state

The article analyzes the complex processes of formation of civil society in Ukraine since independence. It is noted that public opinion is the highest instance of criticism and control over organized state power, which, in turn, adopts legislation that requires public authorities, for example, the openness of court procedures, and therefore also implements the key function of public transparency. Thus, the public-private sphere is impossible without civil society, which has a certain autonomy from the state, but does not coincide with civil society, although it contains its key characteristic, but rather is a kind of intermediary between civil society and the state, the territory of which, however, is intertwined with both. The role of public organizations, the mass people's movement, the general public during the Orange Revolution and the Revolution of Dignity, whose protest actions led to the change of power and the return of the Ukrainian state to a democratic course, are analyzed in detail. This is the most striking example of the influence of civil society on public policy. A clear distinction between the role of civil society in the Orange Revolution, including the events after the Orange Revolution, and during the Revolution of Dignity is demonstrated. The key problems and risks for the sustainable development of civil society in Ukraine are identified: external threats to the territorial integrity of Ukraine, the unprovoked barbaric war of authoritarian-Khegebi Russia against democratic Ukraine. It is argued that since February 2022, it is fair to call all civil society volunteer.

Keywords: *civil society, public association, social movements, self-government, Orange Revolution and Revolution of Dignity, democracy, state, think tanks, effectiveness of democratic institutions.*